

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 43-44 (2007)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 43-44 (2007)

Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας

Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου

doi: [10.12681/prch.28869](https://doi.org/10.12681/prch.28869)

Copyright © 2022, Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καμπόλη-Μαμαλούκου Α. (2022). Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (43-44), 349–378.
<https://doi.org/10.12681/prch.28869>

Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας*

Εισαγωγή

Η ελαιοπαραγωγή αποτελούσε μια από τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων της Πρέβεζας από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ως πρόσφατα. Όπως είναι γνωστό, την ελαιοκαλλιέργεια στην πόλη αυτή της Ηπείρου, όπως και στις υπόλοιπες κτήσεις της στη Δυτική Ελλάδα και στα Ιόνια Νησιά, επέβαλε η ενετική εξουσία, που στην Πρέβεζα διήρκεσε από το 1718 έως το 1797.¹ Στα πρώτα χρόνια της περιόδου αυτής φυτεύτηκε ο περίφημος ελαιώνας της πόλης (Εικ. 1). Η έκταση που κατελάμβανε και ο αριθμός των ελαιόδεντρων που τον αποτελούσαν την εποχή εκείνη δεν είναι γνωστά από τις αρχαιακές πηγές. Νεότεροι ερευνητές υπολογίζουν τον αριθμό των ελαιόδεντρων σε 140.000.² Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν η Πρέβεζα περιήλθε αρχικά στους Γάλλους και μετά στους Τούρκους, φαίνεται ότι ένα μέρος του ελαιώνα (περίπου 6.000 δέντρα) καταστράφηκε.³ Η τοπική ελαιοπαραγωγή, ως το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι κάλυπτε τις ανάγκες της Πρέβεζας. Είναι γνωστό, ότι την εποχή αυτή γινόταν εξαγωγή λαδιού στην Τεργέστη και στην Αυστρία. Σύμφωνα με μαρ-

* Αναδημοσίευση από το: *Ελιά και Λάδι, Δ' Τριήμερο εργασίας (Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993)*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα 1996, σσ. 396-422. – Η καταγραφή, η σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση των λιτρουβιών της Πρέβεζας έγινε από τον Οκτώβριο 1992 ως το Νοέμβριο 1993. Για τις πληροφορίες και τη βοήθειά τους στην έρευνα ευχαριστίες οφείλω στους κυρίους Ν. Γιαννούλη, τότε δήμαρχο Πρέβεζας, Γ. Μουστάκη, Γ. Καλόγηρο, Απ. Καλόγηρο, Σπ. Τσίμο, Ε. Τουλούκογλου, Απ. Τσιτσέ και Δημ. Γιώτη και στις κυρίες Κορνηλία Φονταρά και Κουλά Θεοφύλακτου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα για την παραχώρηση στοιχείων από το αρχείο του και την εν γένει βοήθειά του στην έρευνα και στο Σταύρο Μαμαλούκο για τις χρήσιμες υποδείξεις και τη βοήθεια του στις αποτυπώσεις και στην καταγραφή.

¹ Για την έναρξη και τη λήξη της βενετικής κυριαρχίας στην Πρέβεζα βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 47-ΜΟΞΧΟΝΑΣ 1975, 382-385.

² ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 36-37.

³ ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1990, 47.

τιρίες του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα ο ελαιώνας κατελάμβανε έκταση πάνω από 1000 στρέμματα και αποτελούνταν από 100.000 περίπου ρίζες ελιές που απέφεραν ετησίως 6500 με 7000 βαρέλια λάδι.⁴ Η πληροφορία αυτή, όσον αφορά τον αριθμό των ελαιόδεντρων, δεν φαίνεται να είναι σωστή, αφού το 1912 ο ελαιώνας είχε 135.000 δένδρα.⁵ Το 1938, κατά την απογραφή της Α.Τ.Ε. (Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος), ο αριθμός τους υπολογίστηκε σε 130.000 δέντρα.⁶ Στα τελευταία χρόνια ο αριθμός τους συνεχώς μειώνεται εξαιτίας της επέκτασης της πόλης και της ανάπτυξης άλλων καλλιεργειών.

Η παραγωγή του λαδιού

Τα πολυάριθμα και καλά οργανωμένα ελαιοτριβεία της πόλης, τα γνωστά ως «λιτρουβιά», έπαιζαν, όπως είναι φυσικό, σημαντικό ρόλο στην ελαιοπαραγωγή. Δεν είναι γνωστό πόσα ελαιοτριβεία υπήρχαν στην πόλη ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Το 1862, σύμφωνα με την έκθεση καταγραφής των καταστημάτων της Πρέβεζας από το Γάλλο πρόξενο στα Γιάννενα Wiet, λειτουργούσαν στην πόλη 23 ελαιοτριβεία.⁷ Ο Οδηγός του 1939-1940 καταγράφει 14 ελαιοτριβεία, από τα οποία έξι αναφέρονται ως «μηχανοκίνητα» και οκτώ ως «χειροκίνητα».⁸ Τα περισσότερα από αυτά λειτουργήσαν και μετά από το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.⁹ Η μείωση, όμως, της ελαιοκαλλιέργειας εξ αιτίας της αυξήσεως της παραγωγής κηπευτικών, ο εκσυγχρονισμός της ελαιοπαραγωγής, η κατασκευή σύγχρονων ελαιοτριβείων στα γύρω χωριά¹⁰ και η ευκολία των μεταφορών είχαν σαν αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των παλαιών, παραδοσιακών λιτρουβιών της πόλης. Η εγκατάλειψη άρχισε στη δεκαετία του 1960 και ολοκληρώθηκε 20 περίπου χρόνια αργότερα. Από την εποχή αυτή τα κτίσματα που στέγαζαν τα ελαιοτριβεία αφέθηκαν στην τύχη

⁴ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1990, 41-42.

⁵ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 36.

⁶ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 36.

⁷ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1990, 38-39.

⁸ Τα ελαιοτριβεία αυτά είναι, με τη σειρά που καταγράφονται, τα εξής: Αγίου Νικολάου (χειροκίνητο), Βασιλείου και Καρούσου (μηχανοκίνητο), Γ. Δόνου (χειροκίνητο), Κωνσταντίνου Δούλη (μηχανοκίνητο), αδελφών Θεοφύλακτου (χειροκίνητο), Θωμά Καλαντζάκη (χειροκίνητο), Αδελφών Καλημέρη (μηχανοκίνητο), Αθανασίου Κολιαδήμα (χειροκίνητο), Άννας Κικούτη (χειροκίνητο), Θωμά Ροπόκη (χειροκίνητο), Ιωάννη Σάμιου (μηχανοκίνητο), αδελφών Τσάμιου (μηχανοκίνητο), Νικολάου Τσόκα (χειροκίνητο), Θωμά Φραντζή (μηχανοκίνητο), ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁹ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993), Γ. Καλόγηρου και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

¹⁰ Τα ελαιοτριβεία αυτά είναι τα τρία της Καστροσυκιάς (του Χρηστάκη-Κολιού, του Νόβα και του Αργύρη), τα δύο της Καμαρίνας, τα δύο του Χειμαδιού, τα δύο του Λούρου, τα δύο του Ωρωπού και τα δύο της Μυρσίνης. Πληροφορίες Ν.Δ. Καράμπελα (Μάιος 1993).

ΕΙΚΟΝΑ 1: Όργωμα στον ελαιώνα (φωτογραφία Σπ. Μελετζή)

τους να ερειπώνονται ή, συνηθέστερα, χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια και αποθήκες, αφού καταστράφηκε ο εξοπλισμός τους. Τέλος, εξαιτίας της έντονης ανοικοδομήσεως που παρατηρείται στην Πρέβεζα από τη δεκαετία του 1970, τα περισσότερα από αυτά κατεδαφίστηκαν για να δώσουν τη θέση σε σύγχρονα κτίσματα. Σήμερα στην πόλη της Πρέβεζας και στην άμεση περιοχή της διατηρούνται οκτώ από τα παλαιά, παραδοσιακά λιτρουβιά. Από αυτά δύο διατηρούν το κέλυφος και τον εξοπλισμό τους (τα ελαιοτριβεία της Λεωφόρου Ειρήνης 27 και του Νεοχωρίου), δύο διατηρούν το κέλυφος τους και λείψανα του εξοπλισμού τους (τα ελαιοτριβεία της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς και της οδού Προμηθέως 21), ενώ τέσσερα διατηρούν μόνο το κέλυφος τους (τα ελαιοτριβεία της Λεωφόρου Ιωαννίνων 1, της οδού Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού, της οδού Αλεξανδρουπόλεως και της οδού Κλεμανσώ 42). Η θέση όμως των υπολοίπων είναι γνωστή από προφορικές μαρτυρίες¹¹ και από την αποτύπωση της πόλης που έγινε για τις ανάγκες του Σχεδίου Πόλης στη

¹¹ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993), Γ. Καλόγηρου και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

ΕΙΚΟΝΑ 2: Χάρτης της Πρέβεζας με τις θέσεις των λιτρουβιδίων

δεκαετία του 1930¹² (Εικ. 2).

Όσον αφορά την οργάνωση και λειτουργία των επιχειρήσεων των ελαιοτριβείων μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: τα κτίσματα ανήκαν άλλοτε στον ίδιο τον επιχειρηματία και άλλοτε σε ιδιώτες που τα νοίκιαζαν. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση το ελαιοτριβείο ανήκε σε εκκλησία.¹³

Στα μικρότερα λιτρουβιά οι ιδιώτες πήγαιναν τις ελιές τους και έπαιρναν το λάδι που παραγόταν από αυτές. Όμως πολλά από τα μεγάλα ελαιοτριβεία, κυρίως τα μηχανοκίνητα «εργοστάσια», αγόραζαν τον ελαιόκαρπο από τους παραγωγούς και κατόπιν πουλούσαν το λάδι στους εμπόρους.¹⁴ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες¹⁵ υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ των ελαιοτριβείων γιατί οι πελάτες παζάρευαν τις προσφορές των επιχειρηματιών σε λάδι ή χρήμα.

Η μεταφορά του ελαιοκάρπου ως τη δεκαετία του 1950, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες,¹⁶ γινόταν με τα μολάρια και με τις χαμάλες, τα χαμηλά κάρα διαστάσεων 1,00 x 3,00 μ. με τέσσερις ρόδες που έσερναν ένα ή δύο άλογα, μέσα σε κόφες που έπαιρναν 30 με 40 οκάδες.¹⁷ Τα ξύλα που χρειάζονταν για τη θέρμανση του νερού προέρχονταν από το κλάδεμα του ελαιώνα και μεταφέρονταν στα ελαιοτριβεία με τις χαμάλες (Εικ. 3).

Τα παλαιότερα λιτρουβιά της Πρέβεζας είχαν ιπποκίνητους ελαιόμυλους και χειροκίνητα πιεστήρια. Τέτοια ελαιοτριβεία δεν διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας στην πόλη της Πρέβεζας, η λειτουργία τους όμως είναι γνωστή από τις περιγραφές που έχει δημοσιεύσει ο Γ. Μουστάκης¹⁸ και από προφορικές μαρτυρίες.¹⁹ Παράδειγμα τέτοιου παραδοσιακού ελαιοτριβείου διατηρείται ερειπωμένο στα προσκτίσματα του βυζαντινού ναού της Παναγίας στην Κορακονησιά.²⁰ Από την εποχή του μεσοπολέμου τα ελαιοτριβεία της πόλης άρχισαν να μετατρέπονται σε μηχανοκίνητα. Οι μηχανές τους ήταν άλλοτε πετρελαιοκίνητες (ελαιοτριβείο Νεοχωρίου) και άλλοτε ηλεκτρονίκητες που δούλευαν με ηλεκτροδότηση από το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Καλημέρη (Ηλεκτρική Εταιρία Πρεβέζης). Ας σημειωθεί ότι ακόμη και στα μεταπολεμικά χρόνια, στα χωριά γύρω από την Πρέβεζα η παραγωγή του λαδιού γινόταν από πολλούς μικροπαραγωγούς με το πρωτόγονο σύστημα

¹² Στις υπό κλίμακα 1:200 πινακίδες της αποτύπωσης, που φυλάσσονται στο Αρχείο της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Πρεβέζης, σημειώνεται η χρήση μερικών μόνο κατηγοριών κτιρίων, μεταξύ των οποίων και τα ελαιοτριβεία.

¹³ Το ελαιοτριβείο της πλατείας Αγίου Νικολάου που ανήκε στο ναό του Αγίου Νικολάου.

¹⁴ Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

¹⁵ Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

¹⁶ Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου και Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

¹⁷ Πληροφορίες Σπ. Τσάμου (Απρίλιος 1993).

¹⁸ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 51.

¹⁹ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου, Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου, Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

²⁰ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 54, πίν. 35β.

ΕΙΚΟΝΑ 3: «Χαμάλες»
(Φωτογραφία αρχείου Νίκου Δ. Καράμπελα)

της «μπλάντρας»: «ζεματάγανε» τις ελιές σε ζεστό νερό, τις άφηναν πέντε-έξι μέρες για να μαλακώσουν και κατόπιν, για να βγει το λάδι, τις τοποθετούσαν σε σάκους από γιδότριχα, και τις πίεζαν με τα πόδια μέσα στη «μπλάντρα», μία ληνό με χαμηλό χείλος, σκαφτή σε μονοκόμματο πλατανόξυλο.²¹

Οι λειτουργίες που στεγάζονταν στο χώρο του λιτρουβιού είναι η προσωρινή αποθήκευση του ελαιοκάρπου, η παραγωγή του λαδιού, η αποθήκευση του πυρήνα και, παλαιότερα, ο σταβλισμός των αλόγων που κινούσαν τους ελαιόμυλους. Στα μεγάλα ελαιοτριβεία προβλεπόταν χώρος και για την αποθήκευση του λαδιού. Υπήρχε επίσης μικρό γραφείο. Συνήθως αυτές οι λειτουργίες οργανώνονταν σε έναν κύριο και έναν ή περισσότερους βοηθητικούς χώρους, ανάλογα με το μέγεθος του λιτρουβιού. Στον κύριο χώρο, που ήταν πάντα μεγάλων σχετικά διαστάσεων, βρίσκονταν τα κύρια στοιχεία του απαραίτητου για την παραγωγή του λαδιού εξοπλισμού, δηλαδή ο ελαιόμυλος, τα πιεστήρια και το καζάνι για το βράσιμο του νερού. Βρίσκονταν επίσης ο χώρος αποθήκευσης των ελιών και, στα μικρότερα λιτρουβιά, το πρόχειρο κατασκευασμένο γραφείο. Μεγάλο τμήμα του κυρίως χώρου του λιτρουβιού κατελάμβανε η αποθήκη του ελαιοκάρπου, όπου βρίσκονταν τα ειδικά κατασκευασμένα για την αποθήκευση των ελιών ξύλινα χωρίσματα, οι «κουμάνες».²²

²¹ Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

²² Πληροφορίες Σπ. Τσίμμου, Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993), Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

Ο ελαιόμυλος στην Πρέβεζα λεγόταν «αλώνι». Παλαιότερα αποτελούνταν από μία χτιστή βάση, πάνω στην οποία γύριζε μία κολουροκωνική μολόπετρα, με τη βοήθεια ξύλινου μηχανισμού που κινούσε ένα άλογο.²³ Στα λιτρουβιά που διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας το «αλώνι» έχει διαφορετική, πιο εξελιγμένη μορφή: σε μία χαμηλή, χτιστή βάση, ήταν ενσωματωμένη η κάτω πέτρα του μύλου, διαμέτρου περίπου 1,50 μ. Επάνω στην πέτρινη βάση γύριζαν με τη βοήθεια μηχανισμού, που φέρονταν από σιδερένια²⁴ ή χτιστή²⁵ κατασκευή ή βρισκόταν κάτω από την κάτω πέτρα,²⁶ δύο μολόπετρες κολουροκωνικές²⁷ ή κυλινδρικές.²⁸ Και στις δύο περιπτώσεις ο μηχανισμός έπαιρνε κίνηση από τη μηχανή μέσω ιμάντων. Η συντήρηση του ελαιόμυλου γινόταν κάθε χρόνο. Κατά τη διάρκειά της ο ειδικός τεχνίτης πελεκούσε τις μολόπετρες για να είναι πιο αποτελεσματικό το άλεσμα του ελαιοκάρπου.

Τα παλαιότερα, χειροκίνητα πιεστήρια θα πρέπει να ήταν αρχικά ξύλινα και αργότερα σιδερένια, βιομηχανικής κατασκευής. Τέτοια πιεστήρια δεν σώθηκαν στην Πρέβεζα.²⁹ Στην τελευταία φάση της λειτουργίας τους τα λιτρουβιά της πόλης διέθεταν υδραυλικά πιεστήρια που τα έλεγαν «πρέσες». Στην περίπτωση του λιτρουβιού της Λεωφόρου Ειρήνης 27 υπήρχαν δύο πρέσες, μία χαμηλής και μία υψηλής πίεσης. Ένα καζάνι για το ζέσταμα του νερού ήταν ενσωματωμένο σε χτιστό φούρνο. Το νερό προερχόταν από πηγάδι που βρισκόταν είτε μέσα στο λιτρουβιό³⁰ είτε αμέσως έξω από αυτό.³¹ Μπροστά³² ή μεταξύ των δύο πιεστηρίων³³ υπήρχε ξύλινη δεξαμενή με ένα ή δύο χωρίσματα. Σε ειδικό χώρο του λιτρουβιού υπήρχαν χτιστές υπόγειες δεξαμενές με τρία χωρίσματα, στις οποίες οδηγούσαν χτιστοί αγωγοί από τον κυρίως χώρο του λιτρουβιού.

Από την έναρξη της συγκομιδής, το Νοέμβριο, έως το τέλος της, κάποτε ως το Μάιο,³⁴ τα λιτρουβιά λειτουργούσαν ως εξής: Μετά το ζύγισμα ο ελαιόκαρπος του κάθε παραγωγού αποθηκευόταν στην «κουμάννα» του. Το άλεσμα

²³ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 51.

²⁴ Όπως στο λιτρουβιό του Νεοχωρίου.

²⁵ Όπως στο λιτρουβιό της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.

²⁶ Όπως στο λιτρουβιό της Λεωφόρου Ειρήνης 27.

²⁷ Όπως στο λιτρουβιό της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς, όπου οι πέτρες έχουν διαμέτρος αντίστοιχα άνω και κάτω 0,75 και 0,80 μ. και πάχος 0,38 μ.

²⁸ Όπως στο λιτρουβιό της λεωφόρου Ειρήνης 27, όπου οι πέτρες έχουν διάμετρο 1,20 μ. και πάχος 0,45 και 0,40 μ. και στο λιτρουβιό του Νεοχωρίου, όπου οι πέτρες έχουν διάμετρο 1,30 και πάχος 0,38 μ.

²⁹ Σιδερένιο βιομηχανικό χειροκίνητο πιεστήριο είχε το λιτρουβιό της Κορακονησιάς.

³⁰ Όπως στο λιτρουβιό της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.

³¹ Όπως στα λιτρουβιά του Νεοχωρίου και της Λεωφόρου Ειρήνης 27.

³² Όπως στο λιτρουβιό της Λεωφόρου Ειρήνης 27.

³³ Όπως στο λιτρουβιό του Νεοχωρίου.

³⁴ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου και Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

του ελαιοκάρπου γινόταν με σειρά προτεραιότητας ανά παραγωγό ή ανάλογα με την ποσότητα. Ο ελαιοκάρπος μπορούσε να παραμείνει αποθηκευμένος έτσι για διάστημα το πολύ 4 ως 5 ημερών, γιατί μετά «άναβε». Ένας εργάτης έριχνε τον ελαιοκάρπο στο μύλο για να πολτοποιηθεί από τις περιστρεφόμενες μυλόπετρες. Στη βάση του σιδερένιου κάδου του μύλου υπήρχε στόμιο, από το οποίο έβγαινε «το ζυμάρι», δηλαδή ο ελαιοπολτός. Αυτό το έπαιρναν με τον κουβά και το έριχναν σε ένα ξύλινο τραπέζι. Ένας άλλος εργάτης έπαιρνε το μίγμα και το έβαζε μέσα σε ορθογώνιους σάκκους, που είχαν τη μορφή φακέλλου και λέγονταν «σφυρίδες» ή «τσόλια» (Εικ. 19). Παλαιότερα τις σφυρίδες έφερναν από την Κέρκυρα.³⁵ Στα νεότερα χρόνια οι σάκκοι ήταν κατασκευασμένοι από κοκοφοίνικα και καννάβι και τους έφερναν από τον Πειραιά.³⁶ Στη συνέχεια τοποθετούσαν τις σφυρίδες στη βάση της πρέσσας και έριχναν επάνω τους ζεστό νερό, από το καζάνι, συνήθως ένα κύπελο, μία «πικιώνα», σε κάθε δύο «τσόλια». Μετά ακολουθούσε η συμπίεση των στοιβαγμένων «σφυρίδων». Το λάδι που έβγαινε από τα πιεστήρια έπεφτε στην παρακείμενη ξύλινη δεξαμενή. Η μούργα καθίζανε στον πυθμένα της και από εκεί παροχετευόταν με αγωγούς στις δεξαμενές, όπου ένας ειδικός εργάτης μάζευε με «πικιώνα» το λάδι που επέπλεε. Τα υπολείμματα, μέσω αγωγών, κατέληγαν στα ρέματα ή κατευθείαν στη θάλασσα.

Το λάδι αποθηκευόταν στα παλαιότερα χρόνια σε πήλινα πιθάρια, τις «καπάσσεσες» και, αργότερα, σε τενεκεδένια βαρέλια. Ο πυρήνας, το «λιοκόκι», αποθηκευόταν σε ειδική αποθήκη που η χωρητικότητά της εξαρτιόταν από το μέγεθος του λιτρουβιού. Η αποθήκη πυρήνα στο λιτρουβιό της Λεωφόρου Ειρήνης 27 ήταν χωρητικότητας 100.000 οκάδων και αδειάζόταν δύο φορές το χρόνο.³⁷ Ο πυρήνας πουλιόταν από την εποχή του μεσοπολέμου στο πυρηνελαιουργείο της Πρέβεζας, ιδιοκτησίας αρχικά Καλημέρη και κατόπιν Μανόπουλου.³⁸

Για τη λειτουργία του λιτρουβιού χρειάζονταν 7 ως 10 εργάτες. Ένας ή δύο από αυτούς απασχολούνταν με το ξεφόρτωμα των ελιών. Ένας άλλος, έριχνε τις ελιές στο «αλώνι». Ένα παιδί, μετέφερε το «ζυμάρι» με κουβά από τη γούρνα στον εργάτη ή τους εργάτες που γέμιζαν τα «τσόλια». Την τοποθέτηση των «τσολιών» στην πρέσσα έκανε ένας ειδικευμένος εργάτης, «ο караβοκύρης». Ένας άλλος έριχνε το νερό στα τσόλια. Τέλος, ο «μηχανικός» έλεγε τις μηχανές. Το εργατικό δυναμικό του λιτρουβιού το έλεγε «τσούρμο».³⁹ Οι εργάτες, στα παλαιότερα χρόνια δούλευαν από τα χαράματα έως το βράδυ, δηλαδή 10 ως 12 ώρες κάθε μέρα. Από τα τέλη της δεκαετίας

³⁵ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

³⁶ Πληροφορίες Σπ. Τσάμου (Απρίλιος 1993).

³⁷ Πληροφορίες Σπ. Τσάμου (Απρίλιος 1993).

³⁸ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

³⁹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 52.

του 1930 καθιερώθηκε το οκτάωρο. Από τότε οι εργάτες δούλευαν με βάρδιες. Στην περίοδο αιχμής, δηλαδή από το Νοέμβριο ως τον Απρίλιο, για την παραγωγή του λαδιού τα ελαιοτριβεία δούλευαν με δύο και, μερικές φορές, με τρεις βάρδιες. Η πρώτη βάρδια δούλευε από τις 5 το πρωί ως τις 12 το μεσημέρι. Η δεύτερη δούλευε από τις 5 το απόγευμα ως τις 11 το βράδυ. Οι εργάτες, στα τελευταία, τουλάχιστον, χρόνια, πληρώνονταν με χρήματα.

Τα λιτρουβιά

Ακολουθεί η παρουσίαση της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των λιτρουβιών της Πρέβεζας που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας. Στα σχέδια αποτυπώσεως που συνοδεύουν τις περιγραφές έχουν χρησιμοποιηθεί οι παρακάτω συμβολισμοί για να δηλωθούν οι χρήσεις και να χαρακτηριστούν τα στοιχεία εξοπλισμού των χώρων (οι συμβολισμοί σε παρένθεση δηλώνουν χαμένα στοιχεία του εξοπλισμού):

Μ = Ελαιόμυλος

Π = Πιεστήριο

Κ = Καζάνι

Α = Αντλία

Δ = Δεξαμενές μούργας

Γ = Γραφείο

ΜΗ = Μηχανή

ΑΕ = Αποθήκευση ελαίων

ΔΛ = Δεξαμενή λαδιού

ΠΗ = Πηγάδι

ΑΠ = Αποθήκη πυρήνα

1. Ελαιοτριβείο στην περιοχή του Τελωνείου

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες,⁴⁰ υπήρχε ελαιοτριβείο στην περιοχή όπου βρίσκεται το Τελωνείο Πρεβέζης. Πιθανώς καταστράφηκε από βομβαρδισμό κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

2. Ελαιοτριβείο πλατείας Αγίου Νικολάου

Το ελαιοτριβείο ανήκε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου και ενοικιαζόταν κατά καιρούς σε διάφορους επιχειρηματίες. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».⁴¹ Μετά τον πόλεμο εξακολούθησε να λειτουργεί με τον παραδοσιακό τρόπο, χωρίς να εκσυγχρονισθεί. Δούλευε ως το 1969, οπότε κατεδαφίστηκε μαζί με τα υπόλοιπα κτίσματα ιδιοκτησίας του ναού, προκειμένου να ανεγερθεί στη θέση του ο νέος φούρνος.⁴²

⁴⁰ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

⁴¹ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁴² Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

Το ισόγειο επίμηκες κτίριο που στέγαζε το ελαιοτριβείο βρισκόταν στη βορειοανατολική γωνία της εκτεταμένης ιδιοκτησίας του ναού και είχε εξωτερικές διαστάσεις 10 x 22 μ. περίπου, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930. Η είσοδος του γινόταν από τη στενή πλευρά του κτιρίου που έβλεπε στην πλατεία.

3. *Ελαιοτριβείο οδού Καραμάνη 9*

Το ελαιοτριβείο της οδού Καραμάνη 9 ανήκε στους αδελφούς Κωνσταντίνο και Δημήτριο Γαλανό. Αν και στον Οδηγό του 1939-1940 δεν αναφέρεται, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες λειτούργησε ως την περίοδο της κατοχής.⁴³ Το ελαιοτριβείο, που λειτούργησε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων (περίπου 18 x 23 μ.) ορθογώνιο κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930 και από παλαιά αεροφωτογραφία του 1963.⁴⁴

4. *Ελαιοτριβείο οδού Ηρώων Πολυτεχνείου 125*

Το ελαιοτριβείο βρισκόταν στην οδό ηρώων Πολυτεχνείου 125, δίπλα στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και ακριβώς απέναντι από το Γενί Τζαμί. Το 1937 το κτίσμα αγόρασε ο μικρασιατικής καταγωγής Ε. Τουλούκογλου σε πλειστηριασμό από την Εθνική Τράπεζα, στην κυριότητα της οποίας είχε περιέλθει άγνωστο πώς. Δούλεψε κατά τη διάρκεια της κατοχής και δύο-τρία χρόνια ακόμη.⁴⁵ Το κτίριο κατεδαφίστηκε περί το 1975.⁴⁶

Το ελαιοτριβείο, που λειτούργησε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο κτίριο με κάτοψη σχήματος Γ με μέγιστες διαστάσεις 14,65 x 23,80 μ. και αυλή στη νότια πλευρά του, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930.

5. *Ελαιοτριβείο οδού Κλεμανσώ 42*

Το ελαιοτριβείο της οδού Κλεμανσώ 42 ανήκε στους αδελφούς Δημήτριο, Χρήστο και Κωνσταντίνο Θεοφύλακτο. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».⁴⁷ Σταμάτησε να λειτουργεί δύο-τρία χρόνια μετά τον πόλεμο μετά από μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού με μεταχειρισμένα μηχανήματα από ελαιοτριβείο της Λευκάδος που δεν ολοκληρώθηκε.⁴⁸ Στην αρχή της δεκαετίας του 1950 το κτίριο αγοράστηκε από τον επιθεωρητή Στάρα. Ως το 1965 περίπου το κτίριο νοικιαζόταν ως αποθήκη από την Αγροτική Τρά-

⁴³ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη και Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

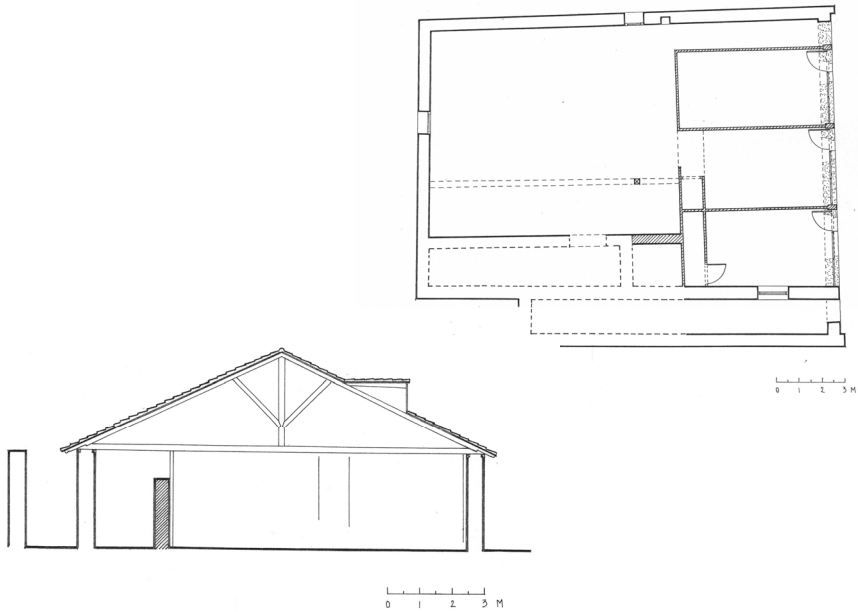
⁴⁴ Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα.

⁴⁵ Πληροφορίες Ε. Τουλούκογλου (Νοέμβριος 1993).

⁴⁶ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

⁴⁷ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁴⁸ Πληροφορίες Κ. Θεοφύλακτου (Νοέμβριος 1993).

ΕΙΚΟΝΕΣ 4 και 5: Ελαιοτριβείο Κλεμανσώ 42.
 Πάνω: Κάτοψη και τομή ΑΑ. Κάτω: Αποψη από τα νότια
 σε αεροφωτογραφία του 1963 (Αρχείο Νίκου Δ. Καράμπελα)

πεζα. Τότε το νότιο τμήμα του υπέστη δραστικές αλλαγές, προκειμένου να στεγάσει τρία καταστήματα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών κατεδαφίστηκε και ο αρχικός νότιος τοίχος του κτιρίου, ο οποίος διακρίνεται στην παλαιά αεροφωτογραφία του 1963.⁴⁹ Από το 1967 το μεσαίο κατάστημα, αφού ενοποιήθηκε με τον υπόλοιπο, πίσω από τα καταστήματα, χώρο, στεγάζει το επιπλοποιείο Απ. Τσιτσέ. Στη βορειοδυτική γωνία του προστέθηκε όροφος μικρής κατοικίας. Σήμερα το κτίριο ανήκει στους κληρονόμους Στάρα.⁵⁰

Το ελαιοτριβείο (Εικ. 4, 5) στεγαζόταν σε ισόγειο, επίμηκες κτίσμα που μπορεί να χρονολογηθεί από τα μορφολογικά και κατασκευαστικά του στοιχεία στα μέσα πιθανώς του 19^{ου} αιώνα. Έχει φέροντες τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Το κτίριο περιλαμβάνει τον κυρίως χώρο του λιτρουβιού με κάτοψη σχήματος Γ και ένα στενό επιμήκη χώρο με τοίχους επίσης από αργολιθοδομή που καταλαμβάνει τη βορειοδυτική γωνία του εσωτερικού του και που, πιθανώς, χρησιμοποιεί για την αποθήκευση του πυρήνα. Η προσπέλαση στο λιτρουβιό γινόταν από δίφυλλη ξύλινη θύρα με τοξωτό ανώφλι από την οδό Κλεμανσώ. Το εσωτερικό του φωτιζόταν από δύο παράθυρα στο νότιο και ανά ένα στο βόρειο και τον ανατολικό τοίχο, καθώς και από ένα φεγγίτη στη στέγη. Από τον εξοπλισμό του λιτρουβιού τίποτε δε σώζεται σήμερα.

6. Ελαιοτριβείο οδού Προμηθέως 21

Το ελαιοτριβείο της οδού Προμηθέως 21 χτίστηκε εξ αρχής ως μηχανοκίνητο γύρω στο 1930 από τους Αθηναίους επιχειρηματίες αδελφούς Καλημέρη, οι οποίοι είχαν ιδρύσει την Ηλεκτρική Εταιρεία Πρεβέζης, το εργοστάσιο της οποίας στεγαζόταν σε παρακείμενο κτίσμα.⁵¹ Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».⁵² Το ελαιοτριβείο αγοράστηκε από τους αδελφούς Καλόγηρου το 1958 και λειτούργησε με τον παλιό του εξοπλισμό ως το 1988. Τότε μετατράπηκε σε ελαιοτριβείο σύγχρονου τύπου και λειτούργησε έτσι ως το 1991, οπότε έκλεισε οριστικά.⁵³

Το συγκρότημα του ελαιοτριβείου (Εικ. 6, 7) περιλαμβάνει δύο μεγάλα κτίσματα με κάτοψη σχήματος ακανόνιστου τετραπλεύρου. Το ανατολικό κτίσμα, με τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη καλυμμένη με φύλλα λαμαρίνας, στέγαζε το κυρίως λιτρουβιό. Από τον παλιό εξοπλισμό του ελάχιστα μόνο ίχνη σώζονται. Η αρχική είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανάμεσα σε δύο παράθυρα. Μία δεύτερη είσοδος με τέσσερα παράθυρα βρίσκεται στο νότιο τοίχο. Κατά την τελευταία μετατροπή

⁴⁹ Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα.

⁵⁰ Πληροφορίες Απ. Τσιτσέ (Νοέμβριος 1993).

⁵¹ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Νοέμβριος 1993).

⁵² ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁵³ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Νοέμβριος 1993).

του ελαιοτριβείου νέα φαρδιά θύρα διαμορφώθηκε στη θέση του νότιου παραθύρου της δυτικής πλευράς. Το δυτικό κτίσμα, επίσης από αργολιθοδομή με ξύλινη στέγη με κεραμίδια, χρησίμευε για την αποθήκευση λαδιού προς πώληση αλλά και ποσοτήτων λαδιού των πελατών του ελαιοτριβείου. Το λάδι φυλασσόταν σε πήλινες καπάσες, σιδερένιες δεξαμενές και τενεκεδένια βαρέλια.

7. Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς

Το ελαιοτριβείο που σώζεται ακόμη στη διασταύρωση των οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς ανήκει στην Αγλαΐα Αμαριανού και στους κληρονόμους Θωμά Φραντζή ή Καμπάνα. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».⁵⁴ Την εποχή αυτή το λιτρουβιό δούλευε ο Θωμάς Φραντζής. Μετά από το Φραντζή, από το 1942-1943 ως το 1955 το δούλεψε ο Γ. Αμαριανός.⁵⁵ Το 1955 και 1956 το λιτρουβιό νοικιάστηκε εξοπλισμένο από τους αδελφούς Καλόγηρου.⁵⁶ Το 1956 νοικιάστηκε από τον Πρεβεζάνο στην καταγωγή Ντίνο Φονταρά, ο οποίος το κράτησε ως το 1966, οπότε το ελαιοτριβείο έκλεισε. Στην περίοδο αυτή στην επιχείρηση απασχολούνταν πέντε εργάτες και ο ίδιος ο επιχειρηματίας.⁵⁷

Πρόκειται για ισόγειο, επίμηκες κτίριο (Εικ. 8-10) με φέροντες τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Το κτίριο περιλαμβάνει τον κυρίως χώρο του λιτρουβιού με εσωτερικές διαστάσεις 8,85 x 18,70 μ. και ένα μικρό χώρο (εσωτερικών διαστάσεων περίπου 3,10 x 7,80 μ.) στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου που χρησίμευε για την αποθήκευση του πυρήνα. Η προσπέλαση στο κυρίως λιτρουβιό γίνεται από μία δίφυλλη ξύλινη θύρα από την οδό Χαρ. Μούσκου. Τα τέσσερα παράθυρα του δυτικού τοίχου, και ο φεγγίτης πάνω από την κεντρική είσοδο φώτιζαν το εσωτερικό του χώρου. Από τον εξοπλισμό του σήμερα σώζονται στη βόρεια πλευρά του χώρου η κάτω πέτρα του ελαιόμυλου (διάμετρου 1,50 μ.) και, δεξιά και αριστερά της, τα δύο υποστυλώματα από σκυρόδεμα που χρησίμευαν για τη στήριξη του μηχανισμού περιστροφής των μυλόπετρων στην τελευταία φάση της λειτουργίας του ελαιοτριβείου. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου σώζεται σε κακή κατάσταση το χτιστό από τούβλα καζάνι για το ζέσταμα του νερού. Στα αριστερά του εισερχομένου υπάρχει η βάση από σκυρόδεμα του υδραυλικού πιεστηρίου και στα αριστερά της εισόδου που οδηγεί στην αποθήκη του πυρήνα η βάση της μηχανής κινήσεως του μηχανισμού του μύλου.⁵⁸ Μεταξύ του καζανιού και του πιεστηρίου υπάρχει το πέτρινο στόμιο του πηγαδιού, διαμέτρου 0,85μ. Στα δεξιά

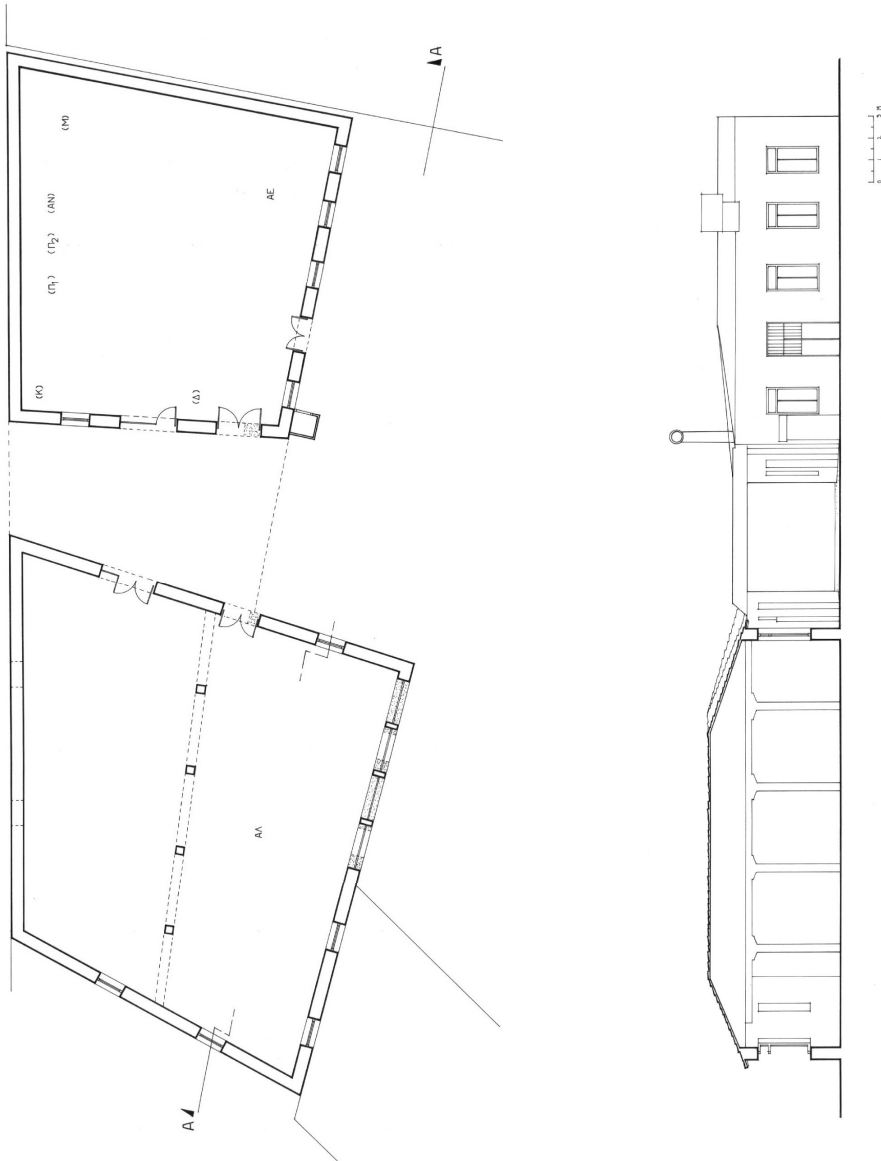
⁵⁴ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁵⁵ Πληροφορίες Κ. Φονταρά και Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).

⁵⁶ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).

⁵⁷ Πληροφορίες Κ. Φονταρά (Ιούνιος 1993).

⁵⁸ Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).

ΕΙΚΟΝΑ 6: Ελαιοτριβείο Προμηθέως 21.
Κάτοψη και τομή AA

ΕΙΚΟΝΑ 7: *Ελαιοτριβείο Προμηθέως 21.*
Άποψη από τα βορειοδυτικά

της εισόδου βρίσκεται το πρόχειρα κατασκευασμένο γραφείο της επιχειρήσεως. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου υπάρχει χτιστή ημιυπόγεια δεξαμενή για την μούργα. Η αποθήκευση των ελαίων γινόταν στο χώρο δεξιά του εισερχομένου.

8. Ελαιοτριβείο οδού Ηρώων Πολυτεχνείου 97

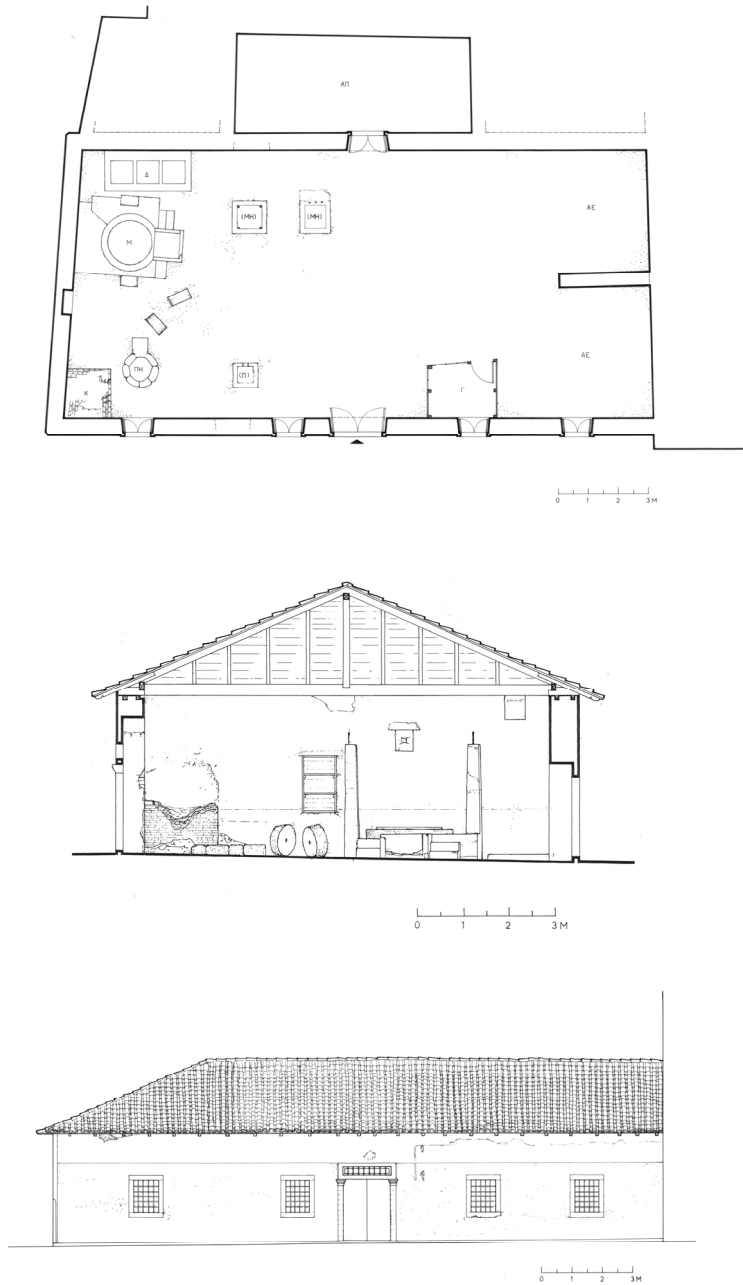
Το ελαιοτριβείο βρισκόταν στην οδό Ηρώων Πολυτεχνείου 97, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Στη δεκαετία του 1920 το λιτρουβιό δούλευε ο τότε ιδιοκτήτης του, Συρρακιώτης την καταγωγή, Φίτσας. Μετά το θάνατό του το κληρονόμησαν τα ανήψια του και το νοίκιαζαν.⁵⁹ Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».⁶⁰ Την εποχή εκείνη το λιτρουβιό δούλευε ο Θωμάς Ροπόκης.⁶¹ Το λιτρουβιό λειτούργησε με τον παραδοσιακό τρόπο ως τον πόλεμο.⁶² Στο τέλος της δεκαετίας του 1950 το κτίριο, σε

⁵⁹ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283 και πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁶⁰ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁶¹ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283, και πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁶² Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

ΕΙΚΟΝΑ 8: Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.
Α. Κάτοψη, Β. Τομή ΑΑ, Γ. Δυτική Όψη

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.
Άποψη από τα βορειοδυτικά

ΕΙΚΟΝΑ 10: Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.
Το «αλώνι»

κακή κατάσταση ήδη, αγοράστηκε από το Χ. Μακρυγιάννη, ο οποίος το κατεδάφισε και έχτισε στη θέση του νέα οικοδομή.

Το ελαιοτριβείο στεγαζόταν σε ισόγειο κτίσμα με ακανόνιστη κάτοψη και στενή αυλή κατά μήκος της νότιας πλευράς του, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930. Η προσπέλαση στο ελαιοτριβείο γινόταν από την προς το δρόμο στενή πλευρά του.

9. *Ελαιοτριβείο οδού Ιω. Καλού*

Από προφορικές μαρτυρίες είναι γνωστό ότι στην οδό Ιω. Καλού υπήρχε ελαιοτριβείο, το οποίο πιθανότατα είχε σταματήσει να λειτουργεί από το μεσοπόλεμο. Γύρω στα 1960 το ήδη ερειπωμένο κτίριο καθώς και άλλα παρακείμενα αγοράστηκαν από το γιατρό Λούτση, κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους χτίστηκε το ξενοδοχείο Διώνη.⁶³

10. *Ελαιοτριβείο οδού 21ης Οκτωβρίου 58*

Το ελαιοτριβείο της οδού 21^{ης} Οκτωβρίου 58 ανήκε στον Γ. Δόνο. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».⁶⁴ Σταμάτησε να λειτουργεί κατά τη διάρκεια της κατοχής.⁶⁵ Το ελαιοτριβείο, που λειτουργούσε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο κτίριο με ακανόνιστη κάτοψη και προσπέλαση απευθείας από το δρόμο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της Πόλης της δεκαετίας του 1930.

11. *Ελαιοτριβείο Δημοτικής Αγοράς*

Από προφορικές μαρτυρίες⁶⁶ είναι γνωστό ότι στη θέση του κτιρίου της Δημοτικής Αγοράς που χτίστηκε το 1939, υπήρχε ελαιοτριβείο των αδελφών Θεμιστοκλή και Δημητρίου Μουστάκη, το οποίο λειτουργούσε εκεί από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

12. *Ελαιοτριβείο οδών Λεωφόρου Ειρήνης και Χρ. Κοντού*

Το ελαιοτριβείο στη διασταύρωση της λεωφόρου Ειρήνης και της οδού Χρήστου Κοντού ανήκε στο Θωμά Καλαντζάκη. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».⁶⁷ Σταμάτησε να λειτουργεί το 1945. Κατόπιν στο κτίριο στεγάστηκε το ξυλουργείο Χονδρόπουλου.⁶⁸ Κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1970.

⁶³ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

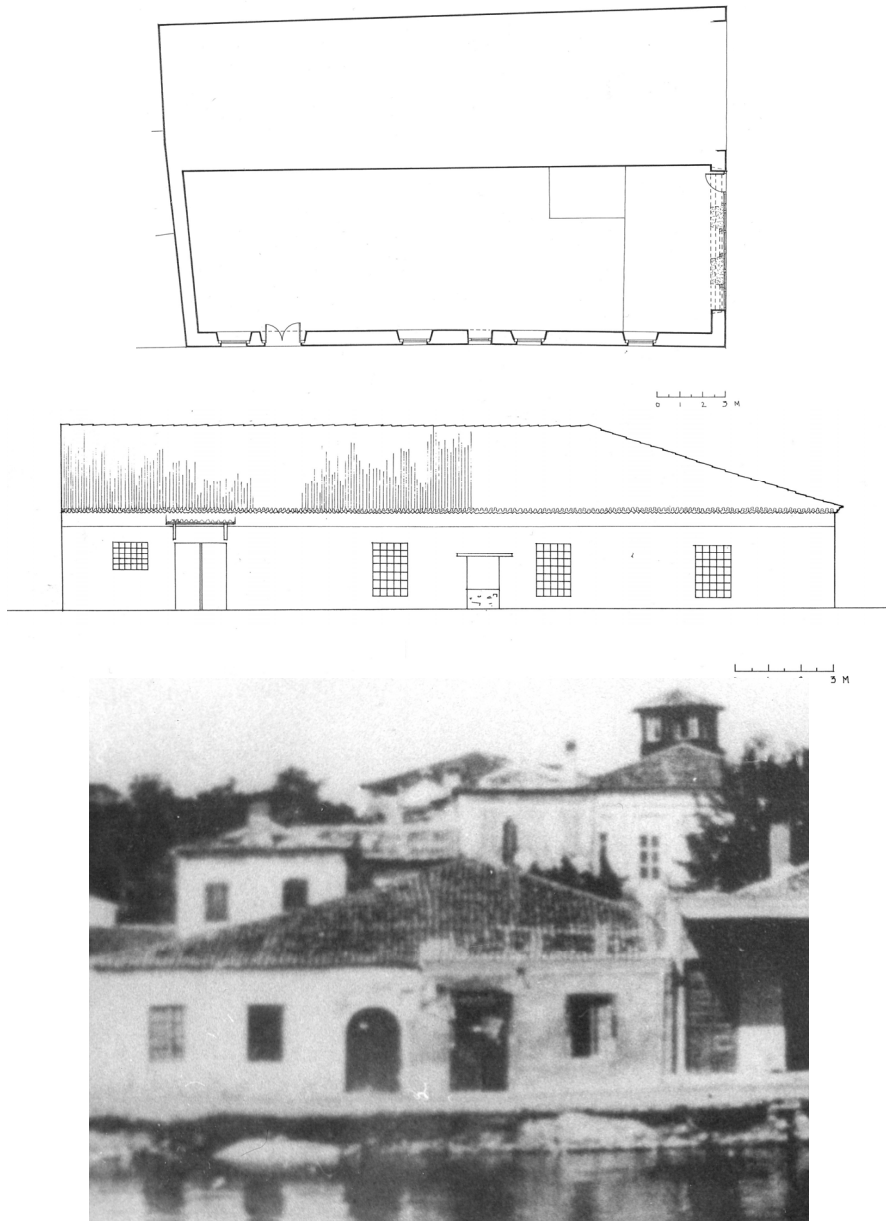
⁶⁴ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁶⁵ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁶⁶ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁶⁷ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁶⁸ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

ΕΙΚΟΝΕΣ 11 και 12: Ελαιοτριβείο οδών Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού.
 Επάνω: Α. Κάτοψη, Β. Νότια Όψη.
 Κάτω: Άποψη από τα ανατολικά. Φωτογραφία 1935
 (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, Εικ. 62)

Το ελαιοτριβείο που λειτούργησε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων (περίπου 20 x 22 μ.) κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930.

13. Ελαιοτριβείο οδών Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού

Από προφορικές μαρτυρίες⁶⁹ είναι γνωστό ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το ελαιοτριβείο στη διασταύρωση των οδών Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού ανήκε στον Κωνσταντίνο Μουστάκη. Το 1901 το κτίριο που περιελάμβανε το ελαιοτριβείο και ένα σαπωνοποιείο αγοράστηκε από το Συρρακιώτη Ιωάννη Ρίζο. Τότε, ενδεχομένως κατά τη διάρκεια επισκευών, φαίνεται ότι τοποθετήθηκε από το νέο ιδιοκτήτη η επιγραφή που διατηρείται ακόμη στην ανατολική όψη του κτηρίου.⁷⁰ Αργότερα περιήλθε στο Κληροδότημα Συρρακιωτών. Γύρω στο 1980 νοικιάστηκε από τους αδελφούς Τέφα. Η δυτική του όψη αναμορφώθηκε ριζικά και ο εξοπλισμός του καταστράφηκε, προκειμένου να λειτουργήσει ως κατάστημα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών κατεδαφίστηκε και ο αρχικός δυτικός τοίχος του κτηρίου, ο οποίος διακρίνεται σε φωτογραφία του 1935.⁷¹

Το λιτρουβιό καταλαμβάνει το νότιο τμήμα ισόγειου επιμήκους κτηρίου (Εικ. 11, 12) με εξωτερικές διαστάσεις περίπου 15 x 24 μ. Έχει φέροντες τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Η προσπέλαση στο λιτρουβιό πιθανότατα γινόταν από δίφυλλη ξύλινη θύρα με τοξωτό ανώφλι από την παραλία. Δύο ακόμη θύρες, μία μονόφυλλη και μία δίφυλλη, ανοίγονταν στο νότιο τοίχο. Το εσωτερικό του αρχικά φωτιζόταν από τέσσερα παράθυρα στο νότιο και ανά δύο στον ανατολικό τοίχο. Από τον εξοπλισμό του λιτρουβιού τίποτε δε σώζεται σήμερα.

14. Ελαιοτριβείο λεωφόρου Ειρήνης 27

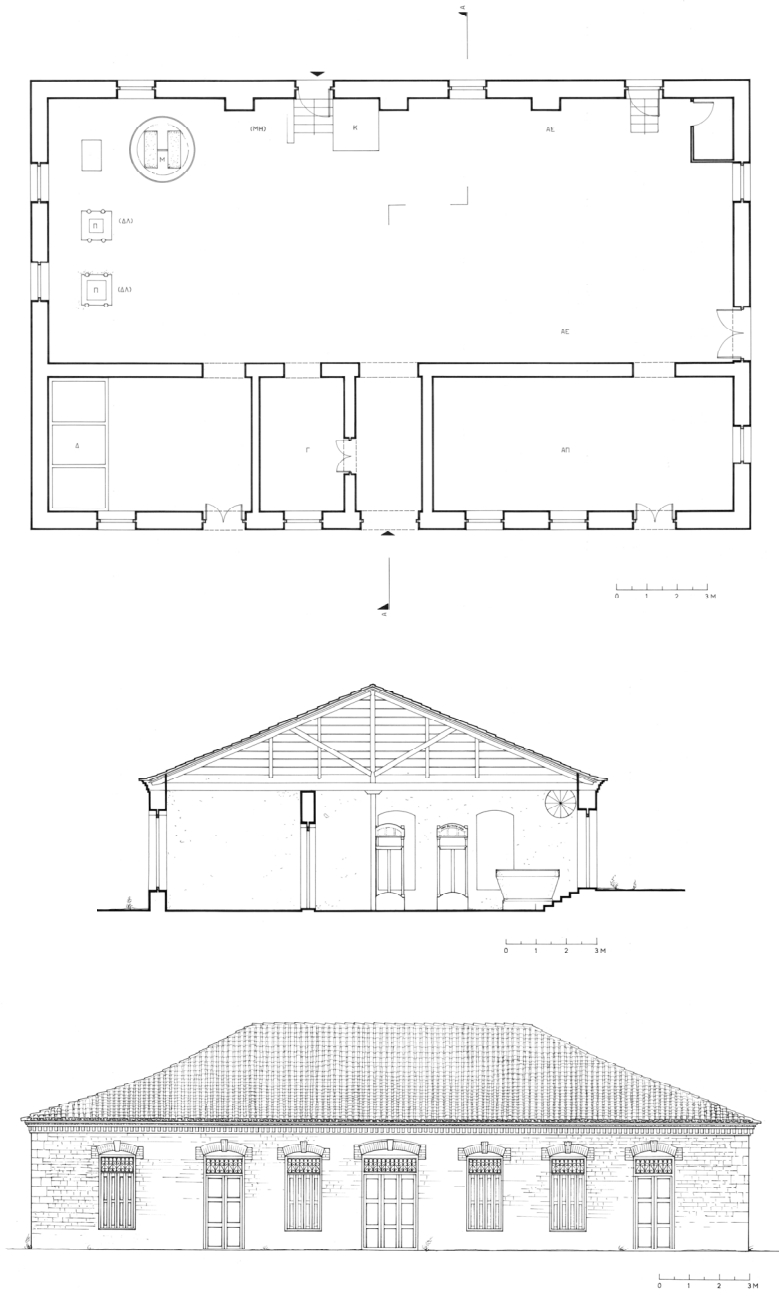
Το ελαιοτριβείο κληρονόμων Γ. Τσάιμου βρίσκεται στην λεωφόρο Ειρήνης 27 (Εικ. 13, 14). Από προφορικές μαρτυρίες⁷² είναι γνωστό ότι το κτίριο χτίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 από τον Πέτρο Ζαρόγκα ως μακαρονοποιείο. Μετά τη χρεοκοπία του Ζαρόγκα το κτίριο αγοράστηκε σε δημοπρασία από το Γεώργιο Τσάιμο, Πρεβεζάνο εγκατεστημένο τότε στην Αμερική, ο οποίος εγκατέστησε εκεί το σύγχρονο μηχανοκίνητο ελαιοτριβείο που δούλεψε ο ίδιος από το 1935 ως το 1960. Από τότε το κτίσμα στέγαζε διάφορα εργαστήρια.

⁶⁹ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁷⁰ Η επιγραφή φέρει σταυρό και αναφέρει: ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΡΙΖΟΥ / ΣΥΡΑΚΙΩΤΗΣ / ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 13/1901.

⁷¹ ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, Εικ. 62.

⁷² Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου (Απρίλιος 1993).

ΕΙΚΟΝΑ 13: Ελαιοτριβείο λεωφόρου Ειρήνης 27.
Α. Κάτοψη, Β. Τομή ΑΑ, Γ. Ανατολική Όψη

ΕΙΚΟΝΑ 14: *Ελαιοτριβείο λεωφόρου Ειρήνης 27.
Αποψη από τα νοτιοδυτικά*

Το κτίριο που στέγαζε το λιτρουβιό έχει σε κάτοψη σχήμα επίμηκες ορθογώνιο με διαστάσεις 14,80 x 23,85 μ. Καλύπτεται με τετράρριχτη στέγη με βυζαντινά κεραμίδια. Στα ανατολικά του κτίσματος υπάρχει μεγάλη αυλή. Η κύρια προσπέλασή της ήταν από την οδό Μπιζανίου. Το εσωτερικό του κτιρίου χωρίζεται σε δύο άνισα τμήματα. Στο δυτικό τμήμα βρίσκεται ο χώρος του κυρίως λιτρουβιού. Η προσπέλαση του γινόταν από τη φαρδιά δίφυλλη θύρα της ανατολικής πλευράς μέσω ενός διαδρόμου, εκατέρωθεν του οποίου βρίσκονταν οι βοηθητικοί χώροι του ελαιοτριβείου. Η αποθήκευση του ελαιόκαρπου γινόταν στη βόρεια πλευρά του χώρου σε τέσσερις κουμάνες. Το αλώνι, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του κυρίως λιτρουβιού, έχει χαμηλή χτιστή βάση, πάνω στην οποία υπήρχε ο σιδερένιος κάδος με διάμετρο 2,10 μ. Οι μυλόπετρες έχουν διάμετρο 1,20 μ. και πάχος 0,43 μ. Στα δυτικά του αλωνιού υπάρχει αντλία για την άντληση νερού από το πηγάδι που βρισκόταν έξω από το κτίριο, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του. Στα αριστερά του αλωνιού και σε μικρή απόσταση από το νότιο τοίχο υπάρχουν δύο πρέσσες, μία χαμηλής και μία υψηλής πίεσεως.⁷³ Μπροστά από κάθε πρέσσα υπήρχε ξύλινη δεξαμενή. Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου, αριστερά του διαδρόμου εισόδου, βρισκόταν το γραφείο του ιδιοκτήτη και ένας χώρος με υπόγειες δεξαμενές, όπου παροχετευόταν η μούργα. Από εκεί τα άχρηστα υπολείμματα οδηγούνταν στο χείμαρρο που βρισκόταν στη θέση της λεωφόρου Ειρήνης. Στα δεξιά του διαδρόμου βρισκόταν μεγάλη αποθήκη για τον πυρή-

⁷³ Η δυτική πρέσσα φέρει την επιγραφή: ΓΕΩΡ. ΕΜ. ΓΚΙΛΗ / & ΣΙΑ.

να, χωρητικότητας 100.000 οκάδων. Στο ελαιοτριβείο, κατά την περίοδο Νοεμβρίου-Απριλίου, δούλευαν επτά ως δέκα εργάτες σε τρεις βάρδιες.⁷⁴

15. Ελαιοτριβείο οδού Μπιζανίου 63

Από προφορικές μαρτυρίες⁷⁵ είναι γνωστό ότι σε πρόχειρης κατασκευής κτίσμα στην οδό Μπιζανίου 63, λειτούργησε μεταξύ 1955 και 1965 το ελαιοτριβείο των Σπύρου Σμπόνια, Κώστα Φίλιππα, Κώστα Τσάπαλη, Πάνου Στρακανούνα, Σωτήρη Ζάχου και Μπάμπη Λουκά. Το κτίσμα έχει κατεδαφιστεί.

16. Ελαιοτριβείο οδού Χρ. Ρίζου 2

Από προφορικές μαρτυρίες⁷⁶ είναι γνωστό ότι το ελαιοτριβείο της οδού Χρ. Ρίζου 2 ανήκε στον Πρεβεζάνο στην καταγωγή Αθανάσιο Κολιαδήμα. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».⁷⁷ Το ελαιοτριβείο, που λειτούργησε ως το 1950 με τον παραδοσιακό τρόπο,⁷⁸ στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων (περίπου 10 x 23 μ.) επίμηκες κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930.

17. Ελαιοτριβείο οδού Παναγή Τσαλδάρη 29

Το ελαιοτριβείο της οδού Παναγή Τσαλδάρη 29 ιδρύθηκε από το Σπύρο Καρούσο στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Μετά το θάνατο του Καρούσου το 1953 το δούλεψε για δύο-τρία χρόνια ο Αλέκος Αυγέρης.⁷⁹

Το κτίριο που στέγαζε το ελαιοτριβείο, όπως φαίνεται από τις πινακίδες του σχεδίου πόλης του 1968, είχε διαστάσεις περίπου 13 x 10 μ. και ήταν χτισμένο επί της οδού Π. Τσαλδάρη. Στα ανατολικά του υπήρχε εκτεταμένη αυλή με βοηθητικά κτίσματα και είσοδο από το στενό. Το κτιριακό συγκρότημα κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1970, προκειμένου να ανεγερθεί στη θέση του νέα οικοδομή.

18. Ελαιοτριβείο οδού Ζαλόγγου 1

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες,⁸⁰ το ελαιοτριβείο στην οδό Ζαλόγγου 1 στεγαζόταν σε ανταλλάξιμο κτίριο, που είχε χτιστεί ως τουρκικό σχολείο. Το λιτρουβιό ιδρύθηκε στο μεσοπόλεμο από τον πατέρα του Γιάννη Γικόντε.⁸¹ Πρόκειται πιθανότατα για το αναφερόμενο στον Οδηγό του 1939-1940 ως

⁷⁴ Πληροφορίες Σπ. Τσάμου (Απρίλιος 1993).

⁷⁵ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁷⁶ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

⁷⁷ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁷⁸ Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁷⁹ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη και Γ. Καλόγηρου (Νοέμβριος 1993).

⁸⁰ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁸¹ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

«χειροκίνητο» ελαιοτριβείο ιδιοκτησίας Άννας Κικούτη.⁸² Σταμάτησε να λειτουργεί στη δεκαετία του 1960.⁸³ Σε λιτρουβιό είχε μετατραπεί το ισόγειο του κτιρίου, που, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930, ήταν διώροφο με διαστάσεις 12 x 15 μ., με ισόγειο πρόσκτισμα στα ανατολικά και αυλή στα δυτικά του. Το κτίριο έχει κατεδαφιστεί.

19. Ελαιοτριβείο οδού Π. Σπηλιάδου

Το ελαιοτριβείο στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930 και σε παλαιά carte-postale.⁸⁴ Το κτίριο έχει κατεδαφιστεί.

20. Ελαιοτριβείο οδού Αλεξανδρουπόλεως

Το λιτρουβιό βρίσκεται στην οδό Αλεξανδρουπόλεως στο χώρο όπου από το 1957 στεγάζεται η Πυροσβεστική Υπηρεσία. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες⁸⁵ ιδιοκτήτης του ακινήτου ήταν ο Τουρκαλβανός Χουσεΐν Πασάς, ο οποίος έφυγε το 1912 για την Αλβανία, αλλά διαχειριζόταν την περιουσία του μέσω του γιου του Νεμπίλ και πληρεξούσιου δικηγόρου. Τουλάχιστον από το 1928 το ελαιοτριβείο δούλευε ο Κωνσταντίνος Δούλης. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».⁸⁶ Το 1940, στο βομβαρδισμό τους Πρέβεζας, μια βόμβα κατάστρεψε το κτίριο. Μετά τον πόλεμο το λιτρουβιό δεν ξαναλειτούργησε.⁸⁷

Όπως φαίνεται από τα σωζόμενα λείψανα του και από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930 (Εικ. 15), το ελαιοτριβείο και οι βοηθητικοί του χώροι στεγάζονταν σε μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, τα κτίσματα του οποίου ήταν διατεταγμένα σε σχήμα Π γύρω από την αυλή. Στα νότια βρισκόταν το κυρίως λιτρουβιό, στα ανατολικά η αποθήκη του πυρήνα και στα δυτικά ο χώρος αποθήκευσης του λαδιού με τις πήλινες καπάσες του.⁸⁸ Σήμερα σώζονται λείψανα των τοίχων του κτιρίου του λιτρουβιού και σε καλή κατάσταση το κτίσμα που αποθηκευόταν ο πυρήνας, το οποίο σήμερα στεγάζει τους κοιτώνες των πυροσβεστών. Η είσοδος στο κυρίως λιτρουβιό γινόταν από τη βόρεια πλευρά του, στην οποία υπήρχαν τρεις θύρες. Το αλώνι βρισκόταν στο δυτικό άκρο του χώρου. Στα αριστερά του αλωνιού, σε επαφή με το νότιο τοίχο ήταν το καζάνι και στη συνέχεια οι δύο πρέσες. Το ελαιοτριβείο αποτελεί παράδειγμα καλά οργανωμένου και εξοπλισμένου εργαστηρίου του είδους.

⁸² ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁸³ Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁸⁴ Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα.

⁸⁵ Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

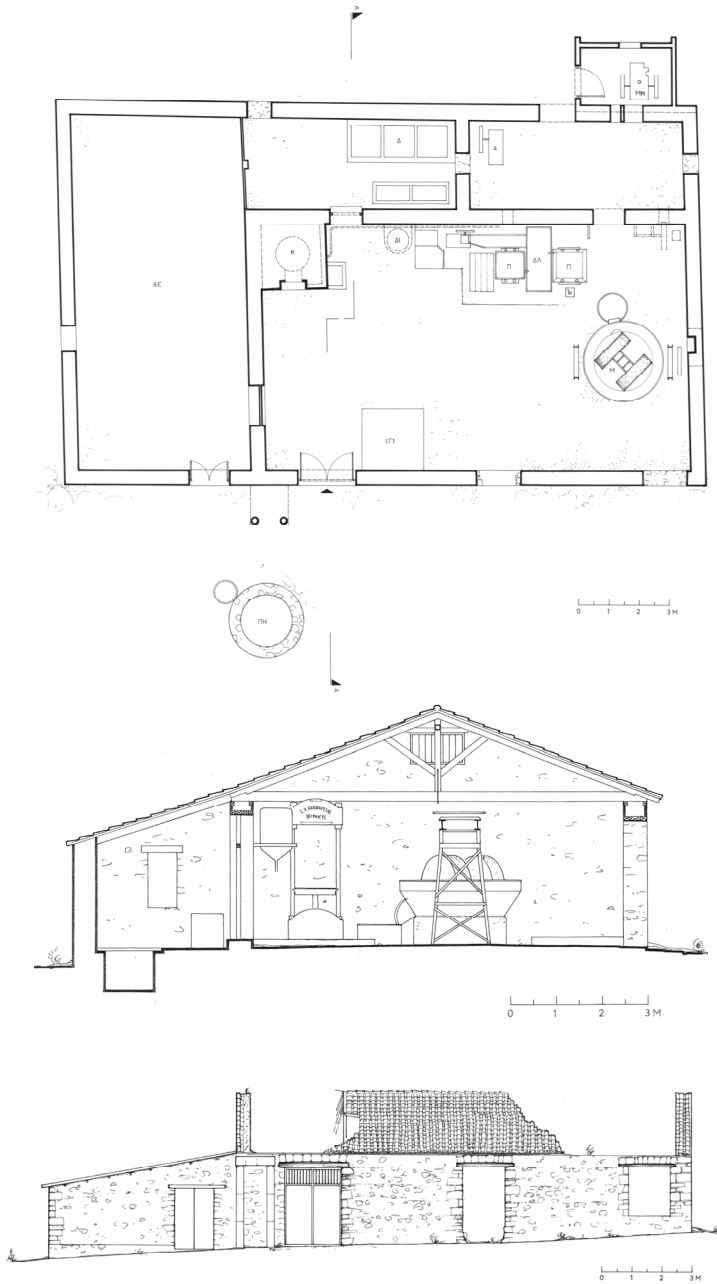
⁸⁶ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁸⁷ Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

⁸⁸ Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

Εικόνα 15: Ελαιοτριβείο οδού Αλεξανδρουπόλεως.
Τοπογραφικό (Σχέδιο Πόλης. Δεκαετία 1930)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου.
 Α. Κάτοψη, Β. Τομή ΑΑ, Γ. Νότια Όψη

ΕΙΚΟΝΑ 17: Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Άποψη από τα νοτιοδυτικά

Εικόνα 18: Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Άποψη του εσωτερικού προς τα βορειοανατολικά

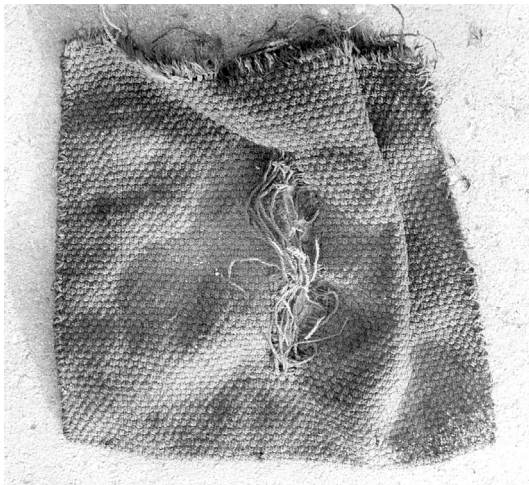
21. *Ελαιοτριβείο Λεωφόρου Ιωαννίνων 1*

Από προφορικές μαρτυρίες⁸⁹ είναι γνωστό ότι το λιτρουβιό της Λεωφόρου Ιωαννίνων 1, αμέσως έξω από την πύλη του Φόρου, ανήκε στον Ιωάννη Σάμιο. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».⁹⁰ Σταμάτησε να λειτουργεί το 1965.⁹¹ Το 1990 το κτίριο νοικιάστηκε ως αποθήκη και κατάστημα από το Γεώργιο Μπίτσιο, ο οποίος αφαίρεσε τον εξοπλισμό του.

Το κτίριο, που διατηρείται ως σήμερα, είναι ισόγειο και έχει τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με φύλλα λαμαρίνας.

22. *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου*

Το ελαιοτριβείο (Εικ. 16-19) χτίστηκε στη διάρκεια της κατοχής από τους αδελφούς Καλόγηρου για να καλύψει τις ανάγκες της περιοχής του Νεοχωρίου. Το κτίριο έχτισαν μαστόροι από την περιοχή της Κόνιτσας, οι οποίοι πληρώθηκαν με σιτάρι. Αρχικά το λιτρουβιό λειτούργησε με τον παραδοσιακό τρόπο, με ιπποκίνητο μύλο. Αργότερα έγινε μηχανοκίνητο. Σταμάτησε να δουλεύει το 1983. Από τότε εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε.⁹²

ΕΙΚΟΝΑ 19: *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Σφουρίδα*

Το λιτρουβιό είναι χτισμένο σε μεγάλο οικόπεδο, στη δυτική πλευρά της πλατείας του Νεοχωρίου. Το κτίριο είναι ισόγειο με ξύλινη στέγη και καλύπτεται με βυζαντινά κεραμίδια. Έχει σε κάτωψη σχήμα ορθογώνιο με εξωτε-

⁸⁹ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

⁹⁰ ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.

⁹¹ Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

⁹² Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).

ρικές διαστάσεις 12,50 x 21,30 μ. και περιλαμβάνει το κυρίως λιτρουβιό διαστάσεων 8,00 x 14,00 μ. περίπου, που καλύπτεται με ανεξάρτητη δίρριχτη στέγη, και τους βοηθητικούς χώρους κατά μήκος της δυτικής και της νότιας πλευράς του. Η προσπέλαση στο εσωτερικό του κυρίως λιτρουβιού γινόταν από δίφυλλη θύρα στη νοτιοανατολική γωνία του και ο φωτισμός του από δύο παράθυρα στον ανατολικό τοίχο και ένα φεγγίτη στο αέτωμα του βόρειου. Στα δεξιά του εισερχομένου βρισκόταν το γραφείο του ιδιοκτήτη. Το αλώνι, που βρίσκεται κοντά στο βόρειο τοίχο, έχει χτιστή βάση και σιδερένιο κάδο με διάμετρο 2,70 μ. Οι μυλόπετρες έχουν διάμετρο 1,30 μ. και πλάτος 0,38 μ. Κοντά στο δυτικό τοίχο βρίσκονται οι δύο πρέσσες.⁹³ Ανάμεσα τους υπάρχει η ξύλινη δεξαμενή για το λάδι. Στα αριστερά τους τοποθετήθηκε σε νεότερα χρόνια ο διαχωριστήρας. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου υπάρχει το καζάνι του νερού. Η άντληση του νερού γινόταν από το πηγάδι που βρισκόταν έξω από το κτίριο, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του. Ο βορειοδυτικός βοηθητικός χώρος και το διώροφο πρόσκτισμά του χρησίμευαν ως μηχανοστάσιο. Στον επόμενο προς τα νότια χώρο υπάρχουν οι υπόγειες δεξαμενές, όπου παροχετεύονταν η μούργα. Ο νότιος βοηθητικός χώρος χρησίμευε για την αποθήκευση του πυρήνα.

Επίλογος

Η αποτύπωση και καταγραφή των πρεβεζάνικων λιτρουβιών και οι σχετικές με την αρχιτεκτονική και τη λειτουργία τους παρατηρήσεις που παρουσιάστηκαν εδώ έχει σκοπό να διασώσει τεκμήρια από μια σπουδαία παραδοσιακή παραγωγική δραστηριότητα, που για τρεις σχεδόν αιώνες αναπτύχθηκε στην Πρέβεζα και της οποίας τα τελευταία ίχνη χάνονται στις μέρες μας.

Γλωσσάρι

αλώνι (το): ο ελαιόμυλος.

ζυμάρι (το): ο ελαιοπολτός.

καπάσσα (η): το πιθάρι.

καρaboκύρης (ο): ο αρχιεργάτης του ελαιοτριβείου.

κατώπετρα (η): η κάτω πέτρα του ελαιόμυλου.

κονμάνα (η): το ξύλινο χώρισμα για την αποθήκευση των ελαίων.

⁹³ Η νότια πρέσσα φέρει την επιγραφή: Σ.Κ. ΚΑΛΟΧΑΙΡΕΤΑΣ / ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ και η βόρεια: Δ.Π. ΣΚΟΥΡΑΣ / ΠΑΤΡΑΙ.

λιοκόκι (το): ο πυρήνας.

λιτρουβιό (το): το ελαιοτριβείο.

λιτρουβιάρης (ο) (πληθ. *λιτρουβαρέοι*): ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης του ελαιοτριβείου.

μηχανικός (ο): εργάτης υπεύθυνος για τον έλεγχο των μηχανών.

μπλάντρα (η): η σκαφτή με μονοκόμματο πλατανόξυλο ληνός για το πάτημα των ελαίων.

πικιώνια (η) (και *μπικιώνια*): το κύπελο.

πρέσσα (η): το πιεστήριο.

σφυρίδα (η): ο ελαιόσακκος.

τσόλι (το): ο ελαιόσακκος.

τσούρμιο (το): το προσωπικό του ελαιοτριβείου.

Βιβλιογραφία

- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1992, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον*, Θεσσαλονίκη
- Ε.Τ.Β.Α., 1996, *Ελιά και Λάδι, Δ' Τριήμερο εργασίας (Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993)*, Αθήνα, 396-422
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα, Πρέβεζα*
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1990, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 47-61
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν., 1975, Τα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο 1797-1821, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, 382-402
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1991, Η Πρέβεζα και ο ελαιώνας της το 18^ο αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 25, 31-63
- ΟΔΗΓΟΣ, 1939-1940, *Οδηγός και Λεύκωμα Θεσσαλίας-Ηπείρου 1939-1940*, 2^η έκδ., Βόλος
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1990, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του κάζα της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 34-45
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1991, *Πρέβεζα, Πρέβεζα*
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι., 1975, Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, 8-51